

# ՊԱՏՄԱ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՆՎԻՐՎՈՒՄ Է ՆԱՐԵԿԻ ԳՐՈՒԹՅԱՆ 1000-ԱՄՅԱԿԻՆ

ՔՆԱՐԻԿ ՏԵՐ-ԴԱՎԹՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր

## ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅՈՒ ԶՐՈՒՅԱՊԱՏՈՒՄ ՎԱՐՔԻ ԱՂԱՅՈՒՐՆԵՐԻՅ

Գրիգոր\* Նարեկացու գրական ժառանգությունը, վարքը և նրա մասին հյուսված ավանդությունները վաղուց արդեն գտնվում են հայագետների ուշադրության կենտրոնում: Գրվել են բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, այդ թվում՝ ուշագրավ հետազոտություններ՝ նվիրված նրա վարքին և գրույցներին: Հատկապես մեծ ավանդ ունի այդ գործում հմուտ նարեկագիտ, երջանկաբիշատակ Պողոս խաչատրյանը: Նարեկացու վարքի և ավանդությունների մանրակրկիտ, համակողմանի քննությունը նրան հանգեցրեց այն եզրակացության, որ Նարեկացու մասին ավանդությունները ժողովրդական և վանական բանահյուսության արտահայտություններ են<sup>1</sup>: Ըստ նույն հեղինակի՝ արդեն 13-րդ դարում գրված է եղել «Վարք և պատմություն արքայն Գրիգորի Նարեկացուն» 18 միավոր պարունակող գրույցների շարքը<sup>2</sup>:

Պողոս խաչատրյանից առաջ՝ 1969 թ. լույս տեսած «Ավանդապատում» Արամ Ղաճալանյանն առանձին բաժնով ներկայացրեց եկամուտ գրույցները՝ նրանում ընդգրկելով Հին և Նոր Կտակարանների համապատասխան նյութը: Միաժամանակ նա նշեց, որ շատ գրույցների աղբյուրներն անհայտ են<sup>3</sup>:

Մենք նույնպես անդրադարձել ենք Նարեկացու վարքին և նրան նվիրված ավանդություններին<sup>4</sup> ու մատնանշել ուսումնասիրողների ուշադրությունից վրիպած ավանդաշարի այլ աղբյուրները: Պարզվում է, որ Գրիգոր Նարեկացուն նվիրված գրույցների համար, բացի Աստվածաշնչի կանոնական գրքերից, աղբյուր են ծառայել նաև Հիսուսի Տղայու-

\* Որպես զեկուցում կարդացվել է դեկտեմբերի 27-ին Ս. Էջմիածնում Նարեկի 1000-ամյակին նվիրված գիտաժողովում:

<sup>1</sup> Տե՛ս խաչատրյան Պ., Գրիգոր Նարեկացին և հայ միջնադարը, Ս. Էջմիածին, 1996, էջ 204:

<sup>2</sup> Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 184:

<sup>3</sup> Տե՛ս Ղաճալանյան Ա., Ավանդապատում, Երևան, 1969, Առաջաբան, էջ ԾԶԳ-ԾԴ:

<sup>4</sup> Տե՛ս Բնարիկ Տեր-Դավթյան, Թովմայի Ավետարանի հետքերը հայ միջնադարյան գրույցներում, «Էջմիածին», 1998, Դ, էջ 109, նույնի՝ Հիսուսի Տղայության ավետարանների արտացոլող հայ միջնադարյան գրականության մեջ՝ Հայաստանը և քրիստոնյա Արևելքը գրքում, Երևան, 2000, էջ 333 և հջ.:



թյան պատմությանը մվիրված պարականոն ավետարանները: Ներկա հոդվածում կցանկանայինք այդ մասին խոսել ավելի հանգամանալից, հատկապես հայերեն թարգմանությունը մեզ հասած Նախավետարանի մասին:

Հայտնի է, որ Եկեղեցին, դարեր շարունակ պայքար մղելով տարբեր աղանդավորական շարժումների դեմ, ամիսնա ոչնչացրել է մահ մրանց գաղափարախոսությունն արտահայտող գրականությունը, այդ թվում և՛ պարականոնների մեծ մասը: Սակայն անժխտելի է մահ այն փաստը, որ այդ գրականությունը, մասնավորապես պարականոն երկերը, հայ հասարակության որոշ շրջաններում գործածության մեջ են եղել և, անշուշտ, պետք է որ ազդեցություն թողած լինեին հայ միջնադարյան գրականության վրա: Դա հատկապես վերաբերում էր ժողովրդական ակունքներ ունեցող, լայն զանգվածների ճաշակին և պատկերացումներին հարազատ վիպական արձակին, գրուցատիպ գրականությանը:

Հայ պատմիչների (Սամվել Անեցի, Մխիթար Այրիվանեցի) ցուցակներում հիշատակվում են երկու պարականոններ, որոնք 531 թվականից առաջ Հայաստան բերվեցին մեստորականների կողմից և թարգմանվեցին հայերեն՝ դա «Նախավետարան» կամ «Գիրք Տղայության Բրիստոսի» անվամբ հայտնի և Հակոբոս տեսունեղբորը վերագրվող ավետարանն է, որը պահպանվել է հայերեն թարգմանությամբ, և Թովմայի Ավետարանը, որի լրիվ անվանումն է. «Իսրայելացի փիլիսոփա Թովմայի Պատմությունը Քրիստոսի մանկության մասին»: Այս վերջինը հայերեն ձեռագրերում չի պահպանվել կամ մինչ այժմ չի հայտնաբերվել<sup>5</sup>:

Ուսումնասիրողները պարզել են, որ Նախավետարանի հայերեն թարգմանությունը շատ է տարբերվում Արևմուտքում տարածված մույն ավետարանից և, ըստ երևույթին, սերում է արևելյան խմբագրություններից՝ արաբականից կամ պարսկականից<sup>6</sup>: Նրա հիմքում ընկած է Մանկության Ավետարանի այն բնագիրը, որի խմբագիրը, ըստ Տիշենդորֆի և մյուս համամիտ Գ. Զարբհանյանի, հետևում է Հակոբի և Թովմայի անվամբ գտնված անհարազատ ու ավետարանի անունը կրող գրություններին, ապա և այն ավանդություններին, որ տարածված էին ասորիների, պարսիկների և եգիպտացիների մեջ: Տիշենդորֆը հիշյալ ավետարանի առաջացման ժամանակը դնում է «մախքան արաբացիների օրենսգրքի ի հայտ գալը»<sup>7</sup>:

Հայերենում, ինչպես նկատում ենք «Գիրք Տղայության Հիսուսի» պարականոնը, իրոք, առնչվում է Թովմայի Ավետարանի հետ: Նախավետարանի 28 գլուխներից (առաջին խմբագրություն<sup>8</sup>) առաջին 15-ը մվիրված են Մարիամի ծննդյան և մանկության, ապա մահ և Հիսուսի ծննդյան պատմություններին (սա այն մասն է, որը բովանդակությամբ համապա-

<sup>5</sup> Տե՛ս Անաայան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. Ա, Երևան, 1959, էջ XXIX-XXIII, մահ՝ հ. Բ, Երևան, 1976, էջ 948-949:

<sup>6</sup> Տե՛ս Զարբհանյան Գ., Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց, Վենետիկ, 1883, էջ 192: Март Н., Из летней поездки в Армению. Заметки и извлечения из армянских рукописей /Отд. Оттиск из «Записок Вост. Отд. Импер.Рус. Археол. Общества», т. 5, с.2.

<sup>7</sup> Տե՛ս Զարբհանյան Գ., մույն տեղում, էջ 194:

<sup>8</sup> Տե՛ս Թանգարան հայկական հին և մոր դպրութեանց. գիրք Բ.- Անկանոն գիրք Նոր Կտակարանաց. Հրտ. Եսայի Տայեցի: Վենետիկ, 1898, էջ 1-126:







կցանկանայինք անդրադառնալ «Հիսուսը ներկարարի աշակերտ» ավանդությանը: Հայկական ավանդություններում, ինչպես ցույց է տվել Արամ Ղանալանյանը, այն հանդիպում է ավելի ուշ շրջանի գրառումներով՝ Օիրակի, Ղափանի, Զավախքի բարբառներով<sup>10</sup>: «Վարքում» և Պ. Խաչատրյանի կողմից բերված Գրիգոր Նարեկացու մասին այլ ավանդություններում այն բացակայում է: Սակայն կա մեկ ուրիշ զրույց՝ գիհի ծառի մասին, որի աղբյուրը, ըստ իս, Նախավետարանի «Հիսուսը ներկարարի աշակերտ» ավանդությունն է: Ավետարանում բարկացած ներկարարը, տեսնելով, որ Հիսուսը խառնել է բոլոր գույները, նրա հետևից գցում է կոպիչը, որն ընկնելով գետին՝ ամփշապես կանաչում է<sup>11</sup>: Գիհի ծառի մասին զրույցում 7 տարեկան հոտաղ Գրիգորը տնկում է զայրացած պառավի՝ իր հետևից շարժված անթոքը, որը կանաչում է ու վիթխարի գիհի դառնում: Մեկ այլ ավանդությունում Զևակ գյուղի կենտրոնում բուսած կանաչ և փարթամ գիհին համարվում է հոտաղ Նարեկացու ճիպտը: Նախավետարանի նույն զրույցի արձագանքն է Ստեփանոս Հուսկան որդու վարքի (13-րդ դար) մի հրաշագործության պատմությունը: Մասվաճառը խնդրում է, որ Ստեփանոսն իր աղոթքներում հիշի նրա հորը, և, փորձելու համար սուրբին, իր հոր անվան փոխարեն տալիս է Կոճիկ անունը: Ստեփանոսի աղոթքով մահմեղական մասվաճառի մահ կոճիկն է կանաչում: Ասեմք, որ Ստեփանոսի վարքի դեպքերը տեղի են ունենում նույն այն վայրերում, ինչ և Նարեկացու հրաշագործությունները՝ Արգելան վանքում, որը գտնվում էր Վանա լճի հյուսիսում:

Սարգիս Հարությունյանը մեծ աղերս է գտնում Գիհի ծառի ավանդության և Փոքր Մհերի անվան հետ կապված մի զրույցի միջև: Փոքր Մհերը գնում է Հալաբա քաղաք, դառնում տերտերի մշակ և նրա փոխարեն ինքն է գնում կոփվ՝ մի անթարոց (կրակխառնիչ) գցած թևին<sup>12</sup>: Նույն հեղինակը մատնանշում է այն հատկանիշները, որոնք ապացուցում են պատանի Գրիգորի ժառանգական կապը ժողովրդական հերոսների հետ: Այդպիսիք են, ըստ նրա, Նարեկացու հրաշքներ գործելու բնական ձիրքը, ասել է՝ բնատուր աստվածային շնորհքը, հրաշքների նպատակային միասնությունը, այսինքն՝ հասարակ ժողովրդին նեցուկ լինելու հանգամանքը, վիպական հերոսի թափառումները<sup>13</sup>:

Ինչպես տեսանք, այդ նույն հատկանիշներով է օժտված Տղայության ավետարանի Հիսուսը, իսկ առաջին կետի՝ աստվածային բնությանը, ընդգծված ձևով՝ Թովմայի Ավետարանի Հիսուսը: Այդպիսի մեանության մեջ՝ մի կողմից պատանի Հիսուսի, մյուս կողմից՝ ժողովրդական հերոսների, ոչ մի արտառոց բան չկա, քանի որ վանական բանահյուսությունը և ժողովրդականը փոխկապացված են զարգացել, միայն թե այս դեպքում առաջինի վիպական ակունքներն ավելի հին են և գնում են դարերի խորքերը:

Եթե Նախավետարանը բավական լայն ճանաչում է ունեցել հայ հողի վրա, ապա նույնը չի կարելի ասել Թովմայի Ավետարանի վերաբերյալ: Վերջինիս մի քանի բնագրեր հրատարակեց Կոնստանտին Տիշենդորֆը: Դրանք են. 1. հունական ընդարձակ բնագիրը,

<sup>10</sup> Տե՛ս Ավանդապատում, № 801-ի Գ, Դ, է զրույցները և համապատասխան ծանոթագրությունները:

<sup>11</sup> Տե՛ս Գիրք Տղայության Քրիստոսի, գլ. ԻԵ՝ Թանգարան հին և նոր դպրություն, Բ գրքում:

<sup>12</sup> Տե՛ս Սարգիս Հարությունյան, Գրիգոր Նարեկացին հայ ժողովրդական ավանդության մեջ՝ «Բանի խորոց արտի առ Նարեկացի» գրքում, Երևան, 2003, էջ 214:

<sup>13</sup> Տե՛ս նույն հոդվածը:



2. համառոտ-հումանկանը, 3. աստրականը, որը մեզ է հասել 6-րդ դարի ձեռագրով: Սրան մոտ է լատիներեն թարգմանությունը: Կա նաև այդ ավետարանի ազատ մշակումը, այսպես կոչված՝ Կեղծ Մատթեոսի ավետարանը: Ընդարձակ հումարեն բնագիրն ունի 19 պես կոչված՝ Կեղծ Մատթեոսի ավետարանը: Ընդարձակ հումարեն հասակում կատարած հրաշագործություն-գլուխ և ընդգրկում է Հիսուսի 5-12 տարեկան հասակում կատարած հրաշագործությունների պատմությունները, համառոտը՝ 11 գլուխ. Հիսուսի 5-8 տարեկան հասակն ու լատիներենը՝ մինչև Հիսուսի 8 տարեկանը, պարունակում է 15 գլուխ<sup>14</sup>:

Որ Թովմայի Ավետարանը կարող էր ոչնչացված լինել Հայաստանում, շատ հավանական է: Նրանում առավել ցայտուն է ի հայտ գալիս մանիքեականների, ճեստորականների և սրանց հաջորդած աղանդավորականների կողմից որդեգրված գնոստիկյան գաղափարախոսությունը, մասնավորապես Doketism-ը, այսինքն՝ Քրիստոսի երևութականության և նրա աստվածային բնության վերաբերյալ ուսմունքը, նրա մարմնավորման փաստի ժխտումը: Հիսուսն իր հրաշագործություններով և իմաստությամբ, որոնք արդարապես խոսում են գտնում արդեն մանուկ հասակում, ապացուցում է, որ ինքը չի պատկանում այս աշխարհին: Նույն բնույթն ունեն Հիսուսի Տղայության նաև այլ Ավետարանները: Սակայն Թովմայի Ավետարանն ունի ևս մի առանձնահատկություն: Այն, ինչպես նկատել են ուսումնասիրողները (Առնոլդ Մեհեր<sup>15</sup>, Նիկոլայ Սպերանսկի<sup>16</sup> և այլք), տարբերվում է մնացած բոլորից Հիսուսի կերպարի կերտման եղանակով: Մանուկ Քրիստոսի բնավորությունն աչքի է ընկնում արտակարգ խստությամբ և դաժանությամբ: Օժտված լինելով երկնային ուժով, նա այդ ուժը գործադրում է պատժելու համար բոլոր նրանց, ովքեր չեն ընդունում նրա աստվածությունը: Հիսուսի այդ նկարագիրը շատ հեռու է կանոնադրական և մոլորական պարականոնություն պատկերված Քրիստոսից, և պարզ է, որ չէր կարող լայն տարածում ունենալ:

Սակայն ծանոթությունը Թովմայի Ավետարանի այլ լեզուներով պահպանված բնագրերի հետ ցույց տվեց, որ հայկական գրույցներում թեև շատ սակավ հանդիպում են նաև Թովմայի Ավետարանից հայ բանահյուսություն անցած և տեղայնացած ավանդություններ:

Ուշագրավ է Գրիգոր Նարեկացու կողմից աղավաղների կենդանացման մասին գրույցը, որն անցել է նաև նրա վարքի ծերեցյան խմբագրության մեջ: Նույն ավանդությանը հանդիպում ենք Թովմայի Ավետարանի 2-րդ գրույցում, որտեղ մանուկ Հիսուսը կենդանացնում է կավածեփ ճնճողուկներին: Քանի որ Նարեկացու կողմից աղավաղների կենդանացման գրույցը շատ հայտնի է, ստորև բերում ենք միայն Թովմայի Ավետարանի 2-րդ գրույցը.

«Երբ Հիսուս մանուկը հիմզ տարեկան էր, նա խաղում էր առվակի ծանծաղուտի մոտ և ջրափոսի մեջ ջուր էր հավաքում: Իր մի խոսքով նա դարձրեց այն զուլալ: Եվ փափկացրեց

<sup>14</sup> St'u Evangelia Apocrypha... edit Constantin Tischendorf. Lipsiae, 1853.

Հումարեն ընդարձակ խմբագրությունը՝ զուգահեռ ասորերեն և լատիներեն տարբերակներով, գերմաներեն թարգմանությամբ տե՛ս՝ E. Hennecke, Neu testamentische Apokryphen..., Tubingen und Leipzig, 1904: Ռուսերեն լեզվով՝ Евангелие детства, «Апокрифы древних христиан», Москва, 1989, с. 142.

<sup>15</sup> St'u Meher A., Erzählung des Thomas' E. Hennecke, Neutestamentische Apokryphen... գրքում, էջ 66:

<sup>16</sup> St'u Пыпин А. Н., История русской литературы, т. I, Санкт-Петербург, с. 421.



կալմ ու ծեփեց 12 ճնճողով: Ծաբաթ օր էր, երբ մա դա արեց: Այնտեղ կային շատ երեխաներ, որոնք խաղում էին մրա հետ:

Բայց երբ ինչ-որ երբայեցի տեսավ, թե ինչ է անում խաղալով Հիսուսը, մա անմիջապես գնաց մրա հոր՝ Հովսեփի մոտ և ասաց.

-Նայի՛ր, քո որդին ծանծաղուտում է և պղծեց շաբաթ օրը:

Երբ Հովսեփը գնաց այնտեղ և տեսավ (Հիսուսին), մա բղավեց.

-Ինչո՞ւ ես անում շաբաթ օրն այն, ինչը չպետք է անես:

Իսկ Հիսուսն ափն ափին խփեց և դիմեց ճնճողուկներին.

-Թո՛ղե՛ք:

Եվ ճնճողուկները ճլվլալով թռան-գնացին:

Երբայեցիները զարմացան՝ տեսնելով այդ, գնացին ու պատմեցին ավագներին, որ տեսան, թե ինչպես Հիսուս կատարեց իր ասածը<sup>17</sup>:

Ե՛վ Հիսուս, և՛ Նարեկացին կենդանացնում են թռչուններին: Մեկը ծեփում է ճնճողուկներ հրեաների հանգստյան՝ շաբաթ օրը, մյուսը՝ աղավճիներ է տապալում ուրբաթ՝ հայերի պասի օրը, և ցանկանում հյուրասիրել իրեն այցելության եկածներին: Երկուսն էլ անթույլատրելի գործ են անում արգելված ժամանակ: Երկուսն էլ պարսավանքից հետո ափն ափին են խփում ու կենդանացնում թռչուններին: Դրանով հաստատվում է մրանց սրբությունը և գերբնական զորությունը:

Այստեղ պարզորոշ կարելի է ասել, որ պարականոնի զրույցը գրեթե անփոփոխ տեղայնացել է և կապվել Գրիգոր Նարեկացու անվան հետ:

Մեկ այլ զրույց, որը մույնպես անցել է Գրիգոր Նարեկացու վարքի խլաթեցիական խմբագրություն, կապված է Նարեկացու գերեզմանի հրաշագործ ուժի հաստատման հետ, որի շնորհիվ կենդանացնում է թուխսն իր մտերով:

Եթե մեր բերված այս զրույցները, հատկապես առաջինը, կարելի է համարել Թովմայի Ավետարանի փոխառության հետևանք, ապա սրանց հետ մեկտեղ պետք է մատնանշենք մի երկու զրույց՝ կապված հենց Քրիստոսի անվան հետ, որոնք իրենց բնույթով համահունչ են պարականոնի զրույցներին: Նրանցում Քրիստոսի կերպարն աչքի է ընկնում մույն դաժանությամբ և խստությամբ: Դրանք են՝ Ավանդապատումի հմբ. 801-ի 8-րդ, ապա 13-րդ, 14-րդ զրույցները: Առաջինում ասված է. «Երբ Քրիստոսն անցնում էր ճանապարհով, բոլորը գնում են մրան տեսնելու, բացի ջուլհակից, որն ասում է. «Այս էլ վերջացնեմ՝ հետո, այս էլ՝ հետո»: Այսպես շարունակվում է մինչև Քրիստոսի հեռանալը: Հիսուս, տեսնելով, որ ջուլհակը չի եկել, անիծում է մրան՝ ասելով. «Ինչքան աշխատես, կուշտ չուտես»:

Երկրորդ զրույցում Քրիստոսը հանդես է գալիս հարկահանի դեմ, մա երեխաներից տասանորդ հարկ է հավաքում: Մի կին, որ տառը երեխա ուներ, մի քանիսին թաքցնում է, որ տասանորդ չվճարի: Քրիստոսը գալիս է այս կնոջ մոտ: Վերջինս ցույց է տալիս իր երեխաներին: Հիսուսը հարցնում է.

-Էլ որդիք չունե՞ս:

<sup>17</sup> Թարգմանությունը ռուսերենից. «Апокрифы...», էջ 142, զրույց 2: Համեմատել ենք մահ գերմաներեն թարգմանության հետ, մշվ. աշխ., էջ 67:

-2է, - պատասխանում է կինը:

Քրիստոսը լուռ հեռանում է: Կինը գնում, բաց է անում պահարանը, որտեղ թաքցրել էր իր երեխաներին, սակայն ոչ մեկին չի գտնում, բոլորը դարձել էին չաչանք (քաջքեր - գերբնական հոգիներ):

Կա այս գրույցի մի այլ տարբերակ, ուր քահանան է ունենում 40 երեխա և 20-ին թաքցնում է:

Այս վերջին գրույցների զուգահեռները չեն հանդիպում Թովմայի Ավետարանում, և չի կարելի պնդել, որ նրանք գալիս են այդ ավետարանից, սակայն վստահորեն կարելի է ասել, որ նրանք նույն միջավայրի և նույն տիպի աղբյուրներից ձևած և տեղայնացած գրույցներ են:

Ամփոփելով մեր խոսքը, կարող ենք ասել, որ Քրիստոսի Տղայության Ավետարանը, այդ թվում և Թովմայի, որոշակի հետք են թողել հայկական գրույցների և Գրիգոր Նարեկացու մասին հղումված ավանդությունների վրա: Նրանք ոչ միայն ներշնչման աղբյուր են հանդիսացել կանոնական Ավետարանների՝ Քրիստոսի տղայության պատմության պակասը լրացնելու, այլև ինքնուրույն հայկական գրույցներ ստեղծելու համար: